

І.В. ДВОРКІН, канд., іст. наук, старший викладач НТУ «ХП»

МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті надається загальна характеристика розвитку музейної справи в українських землях Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. Представлено класифікацію музейних закладів зазначеного періоду. Стисло визначені умови, в яких працювали музейні установи. Показана роль української інтелігенції у створенні та подальшій роботі музеїв.

В статье дается общая характеристика развития музейного дела в украинских землях Российской империи в начале ХХ вв. Представлено классификацию музейных учреждений указанного периода. Кратко определены условия, в которых работали музейные учреждения. Показана роль украинской интеллигенции в создании и дальнейшей работе музеев.

The general description of museum development in the in the Russian-ruled Ukraine in the ХІХ– early ХХ centuries is characterized. The classification of museum institutions that period is presented. The circumstances of museum institution work are briefly shown. The role of of Ukrainian intellectuals in the establishment and further work of museums is presented.

Музеї, основними функціями яких є документування і збереження природничих та історико-культурних цінностей, а також виховання широких верств населення, відіграють значну роль у житті суспільства. На території сучасної України перші музейні заклади виникли на початку ХІХ ст. Протягом ХІХ – початку ХХ ст. українські музеї пройшли еволюцію від сховищ раритетів до повноцінних осередків просвітництва та наукової діяльності.

Вивчення історії музеїв України ХІХ – початку ХХ ст. було розпочато безпосередньо у період їх роботи. Авторами більшості праць цього періоду були працівники музейної сфери, які вивчали історію власних закладів [див., наприклад: 1; 2]. Перші спроби узагальнюючого дослідження музейництва імперського періоду були зроблені в радянській історіографії [див., наприклад: 3; 4]. З к. 1980-х рр. й до сьогодні видається значна кількість публікацій з історії музейної справи України досліджуваного періоду, зокрема й узагальнюючих [див., наприклад: 5; 6].

Метою даної розвідки є визначення загальних тенденцій розвитку музейної справи Наддніпрянської України у ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження історії українського музейництва є актуальним, зважаючи на значне місце, що посідали музеї зазначеного періоду у культурному, науковому та суспільному житті.

Першими музейними закладами на території сучасної України відкриваються на Півдні України (включно з Кримом) та у м. Харків. Цей процес не був ізольованим явищем. Саме в модерний час значна кількість музеїв створюється у країнах Західної Європи та Росії.

Поява перших музеїв на Півдні України була безпосередньо пов'язана із так званим „археологічним бумом”, який був спричинений відкриттям античних міст Північного Причорномор'я. У результаті проведення археологічних розкопок було віднайдено значну кількість пам'яток, одночасно виникла проблема їх збереження. Значні масштаби археологічних відкриттів вимагали створення музейних закладів безпосередньо у районі розкопок. Першим державним сховищем археологічних пам'яток на Півдні

України став Кабінет рідкостей Чорноморського депо карт у Миколаєві. За даними російської дослідниці І.В. Тункіної, цей заклад було засновано у 1803 р. [7, с. 190]. У першій третині ХІХ ст. продовжується процес становлення вітчизняного археологічного музейництва. В цей час створюються музеї у Феодосії (1811 р.), Одесі (1825 р.), Керчі (1826 р.). Другим регіоном, де на початку ХІХ ст. відкриваються перші музеї, була Слобожанщина. Тут у 1805 р. розпочав роботу Харківський університет, який став центром величезної навчальної округи. Університет, створений за ініціативою української інтелігенції, став не лише першим вищим навчальним закладом Наддніпрянщини, а й „охоронцем та провідником української культури” [8, с. 48]. В Харківському університеті були відкриті кабінет рідкостей та кабінет малювання (пізніше Музей красних мистецтв та старожитностей), мінц-кабінет (нумізматичний кабінет), мінералогічний, зоологічний та анатомічний музеї.

У першій половині ХІХ ст. музейні заклади працювали лише у небагатьох, переважно губернських містах (Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі). Значного розвитку у цей час набуло саме університетське музейництво. Музейні установи різної спрямованості працювали при Київському та Харківському університетах. В університетах були засновані перші в Україні музеї історичного, художнього та природничо-історичного профілю. Незважаючи на те, що музеї вищих навчальних закладів мали статус навчально-допоміжних установ та в першу чергу виконували навчальні цілі, вони поступово стають доступними для широкого загалу.

Достатньо позитивно, проте з деяким запізненням, на розвиток музейної справи вплинули реформи 1860 – 1870-х рр., які, зокрема, сприяли демократизації сфери культури. Протягом останніх десятиліть ХІХ – початку ХХ ст. музейна мережа поступово охоплює всі українські губернії. Найбільша кількість музеїв була зосереджена у великих містах – Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі та Чернігові. Переважна більшість музеїв відкривалася завдяки ініціативі місцевої інтелігенції.

Зважаючи на відсутність у підросійській Україні того часу державних наукових інституцій, саме музеї разом з провідними навчальними закладами стали науковими та просвітницькими центрами українських регіонів [9, с. 5]. У цей період музеї, разом з іншими «сховищами історичної пам'яті» – архівами та бібліотеками, були інтегровані у соціальну практику [10, с. 161].

Поступово музейні установи набувають статус культурної норми [10, с. 172], зазнавши, протягом ХІХ ст. – початку ХХ ст., трансформацію від сховищ раритетів до провідних науково-дослідних та культурно-освітніх інституцій. Розвиток музейної справи був дещо загальмований з початком Першої світової війни. Це було пов'язано із значним скороченням фінансування, частковою евакуацією музейних колекцій з Правобережної України та м. Києва у 1915 р. тощо.

Принагідно зазначимо, що відродження української державності, піднесення національного руху під час національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.), безумовно, позитивно вплинуло на розвиток музейництва.

В цей час продовжують свою діяльність музеї, створені у попередні періоди, виникають нові музейні осередки, перші державні пам'яткоохоронні інституції. Зазначений період став важливим та принципово новим етапом трансформації музейної справи України – у цей час починає провадитись державне регулювання діяльності музейних закладів. З іншого боку, за умов світової та громадянської війн, становище українських музеїв було надзвичайно складним. Значні музейні зібрання були назавжди втрачені. У 1919 – 1920 рр., із приходом до влади в Україні більшовиків, поступово були націоналізовані та реорганізовані усі музейні заклади. Розпочався новий етап розвитку музейної справи України – радянський.

Отже, в українських землях Російської імперії у досліджуваний період поступово сформувалася розгалужена музейна мережа. Музеї створювались та працювали при різноманітних установах та організаціях: вищих навчальних закладах (музеї Київського та Харківського університетів, Археологічний музей Вищих жіночих курсів у Києві та ін.); наукових інституціях (Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства, Музей Чернігівської вченої архівної комісії, Музей Полтавського церковно-археологічного комітету та ін.); губернських та повітових земствах (Музей українських старожитностей В.В. Тарновського Чернігівського губернського земства, Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства та ін.); органах міського самоврядування (Харківський міській художньо-промисловий музей). Крім того, в цей час в Україні існували й приватні музеї (Лубенський музей К.М. Скаржинської, Музей мистецтв Ханенків та ін.).

В Наддніпрянщині працювали музеї різних профілів: історичні (у тому числі археологічні, етнографічні, нумізматичні, церковно-історичні), художні, природничі, місцевого краю (краєзнавчі) та педагогічні (учбові). Визначення профілю музеїв ХІХ – початку ХХ ст., зважаючи на те, що у більшості з них були представлені найрізноманітніші колекції з багатьох галузей знань, є достатньо умовним.

Незважаючи на значну кількість музейних установ, в Російській імперії була відсутня цілеспрямована державна галузева музейна політика. Втім, починаючи з 1880-х рр., різноманітними відомствами, що опікувались розвитком музейної справи було розроблено декілька музейних проектів, які певною мірою були втілені у життя та, безумовно, вплинули на розвиток українського музейництва. Так, опікуючись створенням міського художнього музею у Харкові, імператорська Академія мистецтв склала спеціальний проект відкриття подібних музеїв. Його було розроблено Комісією з влаштування музеїв у містах імперії, яка діяла при академії [11, с. 89]. Згідно з висновками комісії, міські музеї мали створюватися як художньо-промислові, що відповідає вимогам часу [12, с. 117]. Природничо-історичні музеї, у тому числі українські – полтавський та сімферопольський, утворювались і працювали згідно з розробленим відомим вченим-натуралістом В.В. Докучаєвим „Примерным уставом местного естественно-исторического музея” [13, с. 55].

Досить проблемним протягом усього існування українських музеїв ХІХ – початку ХХ ст. залишалося питання матеріального забезпечення закладів. Офіційно фінансуванню музеїв опікувалися установи, у підпорядкуванні яких вони знаходилися. Практично завжди фінансування музеїв було недостатнім. Музейні заклади не мали змогу купувати достатньо експонатів, утримувати необхідний персонал тощо. У більш-менш сприятливих умовах працювали земські та міські музеї. Чи не найбільшою проблемою українських музеїв досліджуваного періоду була наявність відповідного приміщення. Лише зрідка музеї мали окремі будівлі. Відповідно, українські музеї постійно відчували труднощі із розміщення експозицій та утримання у належному стані фондів.

Незважаючи на зазначені обставини, українські музеї досліджуваного періоду зробили значний внесок у розвиток вітчизняної науки. Як співробітники музеїв, так і сторонні вчені активно використовували музейні фонди у своїх наукових розвідках. Багаті музейні зібрання стали невичерпною джерельною базою для досліджень багатьох вітчизняних та закордонних вчених.

Важливу роль у розвитку музейництва відігравали археологічні з'їзди другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Під час їх проведення розроблялися та обговорювалися різноманітні питання, пов'язані з охороною культурної спадщини, у тому числі з допомогою музеїв. Крім того, під час з'їздів проводилися виставки, на яких музейні заклади мали можливість представляти свої колекції. Завдячуючи цьому, музеї – як відомі, так і невеличкі – мали змогу зробити свої колекції, які часто трималися через нестачу приміщення у сховищах, загальнодоступними. Археологічні з'їзди протягом великого проміжку часу залишалися найдійовішим засобом популяризації музейних закладів.

Музеї України проводили активну культурно-просвітницьку роботу. Вони зробили величезний внесок у справу популяризації української та вітчизняної історико-культурної спадщини та розповсюдження наукових знань серед широких верств населення. Більшість відвідувачів музеїв, зважаючи на те, що перегляд музейних експозицій часто був безкоштовним, становили представники незаможних прошарків. Фонди музеїв також використовувалися у навчальному процесі в університетах та інших навчальних закладах.

Варто підкреслити, що у створенні та подальшій роботі музейних установ активну участь брала українська інтелігенція, як наукова, так і творча, громадсько-політичні діячі, меценати. Можна констатувати, що їх участь у розбудові українського музейництва була вирішальна. Практично завжди ініціатива створення музейних установ йшла від представників місцевої інтелігенції. Засновниками та ініціаторами створення українських музеїв були такі відомі діячі як В.Н. Каразін, В.В. Тарновський, В.В. Докучаєв та ін. У роботі музеїв брали активну участь відомі вчені та громадсько-політичні діячі: В.Б. Антонович, В.С. Іконніков, В.В. Хвойка, М.Ф. Біляшівський, Д.М. Щербаківський, В.М. Щербаківський,

В.Ю. Данилевич, М.О. Олеховський, О.О. Потєбня, Є.К. Рєдін, Б.Д. Грінченко, В.Л. Модзалевський, К.М. Мощенко та ін. Найвідомішими меценатами у галузі музейництва були такі відомі благодійники: К.М.Скаржинська, П.П. Бобровський, І.Є.Бецький, Б.І. Ханенко та ін.

Отже, у підросійській Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. працювала широка музейна мережа, представлена як спеціальними, так і багатопрофільними музейними закладами. Музеї працювали при вищих навчальних закладах, наукових інституціях, органах земського та міського самоврядування. Фінансування, яке відбувалося переважно за рахунок установ, що утримували музейні заклади, було недостатнім. Незважаючи на це, музеї зробили значний внесок у справу розвитку вітчизняної науки, були провідними центрами просвітництва українських регіонів. Музейні установи в українських землях були відкриті та успішно працювали багато в чому завдячуючи активній діяльності української інтелігенції. Достатньо перспективними, на нашу думку, мають стати дослідження, що порівнюватимуть розвиток українського музейництва в Російській та Австро-Угорській імперіях, визначать місце музеїв в українському національному русі зазначеного періоду тощо.

Список літератури: 1. Антонович В. Б. Музей древностей // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета Св. Владимира / Антонович В. Б., под ред. В. С. Иконникова. – К.: Тип. имп. университета Св. Владимира, 1884. – С. 60 – 76. 2. Багалей Д. И. О ближайших задачах, нуждах и потребностях Харьковского городского музея / Багалей Д. И. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. 20. – 1911. – С. 518 – 529. 3. Бондар М. М. Нариси музейної справи / Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славін Л. М. – К.: Вид. Київського університету, 1959. – 191 с. 4. Мезенцева Г. Г. Музєезнавство (на матеріалах музеїв Української РСР): курс лекцій / Мезенцева Г. Г. – К.: Вища школа, 1980. – 120 с. 5. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Скрипник Г. А. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с. 6. Куріло О. Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати / Куріло О. Ю. – К.: Стілоос, 2002. – 264 с. 7. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII –XIX в.) / И. В. Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 676 с. 8. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Вид. дім „Альтернативи”, 1999. – 356 с. 9. Піскова Є. М. Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку / Є. М. Піскова, Л. Д. Федорова // Історія України: маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – Київ ; Донецьк : Рідний край, 2001. – Вип. 17. – С. 3–9. 10. Основы музееведения / отв. ред. Э. А. Шулепова, М. : Едиториал УРСС, 2005. – 504 с. 11. Равикович Д. А. Местные художественные музеи II половины XIX – начала XX в. / Д. А. Равикович // Труды Научно-исследовательского института музееведения. – Вип. 7. – М. : Б. и., 1962. – С. 63–117. 12. Дворкін І. В. Становлення і розвиток художньо-промислових музеїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / І. В. Дворкін // Дослідження з історії техніки : зб. наук. пр. / під ред. Л. О. Гріффіна. – К. : НТУУ „КПІ”, 2006. – Вип. 8. – С. 117–125. 13. Дворкін І. В. До історії Полтавського природничо-історичного музею (1891 –1917 рр.) / І. Дворкін // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. – Вип. 19 / ред. Н. М. Кушнарєнко. – Харків. : ХДАК, 2007. – С. 54–60.

Поступила в редколлегию 06.02. 12